

УДК 159.98: 159.92.8

Лановенко Ю.І.,
м. КиївLanovenko Yu. I., PhD
Kiev**ПСИХОДІАГНОСТИКА ЕКЗИСТЕНЦІАЛЬНИХ ПЕРЕЖИВАНЬ ЮНАКІВ**

Анотація: в психологічній реальності існують багато проблематик, які унеможливають будь-яке емпіричне дослідження через відсутність адекватного психодіагностичного інструментарію. Однією з таких «білих плям» є здійснення юнаками первинної екзистенціальної інтеграції, як новоутворення юнацької кризи. В даній статті представлено методологічне обґрунтування психодіагностичних прийомів для дослідження екзистенціальних переживань юнаків.

Ключові слова: психосоматичні розлади, емоційні розлади, стрес, підліткові роки.

PSYCHODIAGNOSIS OF EXISTENTIAL EXPERIENCES OF YOUTH

Abstract: There are many problems in psychological reality that make it impossible for any empirical study to be due to the lack of adequate psychodiagnostic tools. The purpose of this article is to select psychodiagnostic tools that would provide an adequate picture of the characteristics of the experiences of young people their transition period. The existential philosophy became the theoretical basis for revealing the profound and essential content of the normative crisis of adolescence since it was in the works of philosophers in this direction that an attempt was made to reveal the inner world of man in his specific identity. Adaptation of the existential paradigm to psychological practice was made by humanistic psychology, which put forward the principle of focusing on the individual subject and study the holistic personality of an average person as the central methodological postulate. Authors used ideographic or phenomenological methods during the research. Hence, the requirements for choosing an adequate methodical admission of our study were: 1) the possibility of receiving in-depth information about the inner experience of the investigated since this is the level of self-knowledge at which the subject reveals his existence; 2) the ability of the chosen methodology to reveal the individual characteristics of each respondent's maturity; 3) the need to analyze how exactly adulthood influenced the realization of primary existential integration (as a new feature of adolescence) and the subsequent life of the subject; it is about realizing the principle of unity of the entire life path of the respondent, revealing the integrity and continuity of the events of his inner world. Among the existing methodical techniques that can directly lead to the phenomenon under study, we can distinguish the method of conversation, which became for us the fundamental and specified in the exact method of an in-depth interview. The article further provides a methodological justification for receiving in-depth interviews to explore adolescent existential experiences.

Keywords: psychosomatic disorders, emotional disorders, stress, youth.

Постановка проблеми. Психологічна практика на сьогодні вимагає від академічної науки розробки такого теоретичного та методичного апарату, який би дозволив розкривати внутрішньо-змістовний аспект процесу дорослішання конкретної індивідуальності. Недорозробленість такого апарату пояснюється тим, що основна увага психотерапевтів зосереджувалася на перших роках життя людини, оскільки психотравми дитинства розглядаються як основні джерела психологічних порушень дорослості. Проте, оскільки процес розвитку (культурного, а не біологічного) можна представити як розвиток світогляду дитини, який оформлюється в її свідомості під час статевого дозрівання [10], то неуввага науковців до «пізніх періодів дитинства» стає необґрунтованою – адже «перетворення» дитини на дорослого є таким переломним періодом життя, коли дитина стає чутливою для розкриття (через самопізнання), розвитку та інтеграції смисложиттєвих основ свого існування взагалі.

Інакше кажучи, в перші роки свого життя дитина розкриває для себе зовнішній світ (його норми та правила), а під час перехідного періоду – внутрішній світ (мої норми та правила). Логічно

припустити, що становлення дорослої особистості знаходиться в залежності від того, що саме являється змістом внутрішнього світу юнака, та яке відношення до цього змісту в нього складається. Однак, **метою даної роботи** є не стільки розкриття змісту дорослішання юнака, скільки добір психодіагностичного інструментарію, який дозволив би отримати адекватну картину особливостей переживання юнаками свого перехідного періоду.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У розглянутих нами роботах [2, 3, 4, 12, 14, 15, 16, 17, 22, 25, 27] внутрішній світ підлітків та юнаків постає перед дорослими дослідниками найчастіше у негативних, песимістичних відтінках: складається враження, що молоді люди знаходяться у стані вічної самотності, душевного неспокою, пошуку себе й свого кохання, та час від часу намагаються скоїти самогубство.

З одного боку, такий опис є справедливим, оскільки будь-який перехідний (кризовий) етап в житті призводить до тимчасового стану неформленості та нестабільності. Проте варто зауважити, що відчуття самотності та душевного неспокою, які виступають як характерні риси дорослішання, є лише симптомами, інакше кажучи – наслідком пев-

них подій, які відбуваються у внутрішньому світі індивідуальності під час самопізнання та самоусвідомлення. Так, при пізнанні властивостей свого внутрішнього світу має місце «зустріч» із глибинно-сутнісними характеристиками людського існування («кінцеві даності існування» – смерть, безглуздість, свобода та самотність [29], та «екзистенціальні цінності» [6]), відсутність усвідомлення яких переживається людиною, як екзистенціальна криза, специфіка якої пов'язана, перш за все, із феноменами смисловтрати, «метафізичного відчаю» [11], «екзистенціального вакууму» [28], «руйнування ціннісного цілого» [7].

Оскільки ситуації екзистенціальної кризи мають відношення не до певного життєвого періоду, а до життєвого шляху в цілому [5], то від того, як і коли відбудеться усвідомлення кінцевих даностей існування та створення екзистенціальних цінностей, залежить подальший життєвий шлях зростаючої людини. Звідси, психодіагностичне дослідження юнацького дорослішання конкретизується в нашій роботі у розкритті процесу усвідомлення юнаком екзистенціальної інформації, чи – переживань.

Виклад основного матеріалу. Зрозуміло, що теоретичною основою для розкриття такого глибинно-сутнісного змісту нормативної кризи юнацького віку стала екзистенціальна філософія, оскільки саме в роботах філософів цього напрямку була здійснена спроба розкрити внутрішній світ людини в її конкретній своєрідності. Проте, оскільки екзистенціалісти займалися дослідженням людини поза її вікових етапів життя, то безпосередньо проблемі дорослішання уваги вони не приділяли. Крім того, суто людські феноменологічні якості важко діагностувати стандартизованими методами дослідження, оскільки неможливо, наприклад, виміряти рівень бажання жити, чи потребу творити, чи почуття любові тощо. Тому для розкриття процесу усвідомлення юнаком екзистенціальної інформації необхідно розробити адекватний методологічний та методичний інструментарій.

В історії розвитку будь-якої науки існують закономірні періоди підйому і спаду. Вони обумовлені як логікою розвитку самої науки, так і історичним моментом, становленням або перетворенням суспільства. В даний час можна говорити про інтерес, що все збільшується, до практичній психодіагностиці (про це, крім усього іншого, свідчить величезний ринок психодіагностичної літератури). Інтерес до психодіагностики майже завжди зв'язувався з природною для людини потребою пізнати саму себе. В історичні переломні моменти, коли життєві цінності, що довго служили зовнішніми опорами й орієнтирами, утрачають сенс, замінюються іншими, увага людини до свого внутрішнього світу, як основи душевної рівноваги і психічного комфорту, неминуче зростає. У сучасних умовах

людина усе частіше змушена задавати собі питання: «Що я є?», «Що я можу?», «Де я придатний, а де – ні?». Ці питання однаково актуальні для чоловіків і жінок, для молодих і пенсіонерів. Виникають вони, як правило, при виборі професії, навчального закладу, перенавчання і так далі. І психодіагностика виявляється тим інструментом, що здатний відкрити людині її сховані резерви й актуальні, нереалізовані можливості, дозволяє провести відповідність між вимогами життя і внутрішніми потенціалами успішної самореалізації.

Особливо до психодіагностики підштовхує гостро назріла в нашому суспільстві потреба в максимальному діловому використанні психічних можливостей людини, тому що для підприємницького успіху не останню роль грає знання особистісного і професійного потенціалу персоналу.

Крім того, в успіху психодіагностики треба враховувати існуючу і ніким не контрольовану доступність психодіагностичних засобів. Масове і повсюдне тиражування методик, ключів для обробки тощо неймовірно збільшує число «спеціалістів», здатних швидко поставити «діагноз».

В усіх розглянутих випадках увага до психодіагностики зв'язується з представленням про неї, як про сукупність методів і засобів для виявлення і виміру психічних станів, особистісних властивостей, важливих при вирішенні актуальних проблем людини. Сучасна психодіагностика може розглядатися як наукова дисципліна, хоча основне її призначення лежить в галузі практичного застосування. Таке «інструментальне» бачення психодіагностики не тільки традиційно, але і, у певній мірі, правомірно. У ньому, насамперед, відбиваються історія виникнення і становлення психодіагностики, її тісний зв'язок з експериментальною психологією. Проте, зведення психодіагностики до методів і засобів для виявлення, нехай навіть найважливішої і необхідної практиці боків психічного життя людини, значно обмежує її можливості. «Інструментальний» підхід підмінює специфічний предмет психодіагностики методичним, звужує психодіагностичне мислення до розв'язання одного питання: «Яку методику використовувати?».

«Інструментальне» розуміння психодіагностики тісно переплітається з «практичним», виникнення і зміцнення якого визначається інтенсивним проникненням практичної психології у вирішення особистих і професійних проблем людини. Тобто психодіагностика розглядається як галузь психологічної практики, як робота психолога по виявленню різноманітних якостей і рис особистості. В цілому психодіагностика виконує наступні функції: інформаційну, експертну. Вибір конкретного психодіагностичного методу диктується тією інформацією, яку дослідник хоче в результаті одержати, це, по-перше. А по-друге, кожний з існуючих методів

має свої обмеження у вигляді помилок дослідження, що спотворюють одержувані дані.

Це означає, що для підвищення надійності та об'єктивності психодіагностичного обстеження необхідне одночасне використання декількох методик, що виявляють різноманітні сторони дослідницької реальності – це дозволяє бачити людину в цілому, у контексті її індивідуальної історії, особистого, властивого тільки їй життєвого досвіду, у контексті її самоздійснення.

Якщо повернутися до нашої теми – добору психодіагностичного інструментарію для дослідження особливостей юнацького дорослішання, то очевидним стає відсутність серед існуючих діагностичних прийомів готового переліку методик. Інакше кажучи, нам необхідно адаптувати існуючі психодіагностичні прийоми під нашу дослідницьку тему.

Адаптацію екзистенціальної парадигми до психологічної практики було здійснено гуманістичною психологією, яка у якості основного методологічного постулату висунула принцип зосередження на індивідуальності суб'єкта та вивчення цілісної особистості нормальної людини [13,24]. Для реалізації цього методологічного принципу проголошувався примат якісних (ідеографічного або феноменологічного) методів дослідження.

Феноменологічний метод спрямований безпосередньо на феномени, які вивчаються, обходячи посередництво стандартизованих методів. Це той шлях, на якому можливе розуміння внутрішнього світу іншої індивідуальності через поринання у її досвід. Гуманістичні психологи взагалі наголошували на тому, що терапевтові (практичному психологу) необхідно прагнути зрозуміти особистий світ людини, замість того, щоб встановлювати, як саме вона «вдихається від норми» [29]. Звичайно, ми пам'ятаємо, що психологія здобула статус наукової дисципліни саме завдяки використанню об'єктивних методів дослідження із математичною обробкою результатів. Однак сьогодні можна помітити, як широке використання якісних методів віддаляє психологію від чіткого визначення «науки» і споріднює її скоріше із мистецтвом, де панують натхнення, інтуїція та своєрідна логіка внутрішнього світу людини. Звідси, для розкриття особливостей переживання юнаком його дорослішання необхідне застосування саме феноменологічного методу.

Безпосередньо методичною основою для добору психодіагностичного інструментарію стала екзистенціальна психотерапія, яка реалізує основний гуманістичний принцип: людина більше, ніж сума своїх частин [29]. Нагадаємо, що при застосуванні кількісних стандартизованих методів дослідження необхідно складне явище, що вивчається, розкласти на прості складові, які вже будуть доступні для використання цих методів (цілісність людини,

таким чином, буде порушена). І хоча в свій час багато психологів [1,9,13,18,20,21,26] виступали проти подібного дроблення людської психіки на окремі (інколи – примітивні) функції, проте кількісні методи й досі залишаються основним верифікатором істинності тієї чи іншої психологічної теорії.

Використання екзистенціальної психотерапією феноменологічного методу дослідження поставило її в опозицію до вже сформованих постулатів. Ми, проте, спиралися на наукову парадигму саме цього напрямку психологічного знання, оскільки в його межах, на основі багатої клінічної практики [29], напрацьовані методичні прийоми для роботи безпосередньо із переживанням та усвідомленням конкретною людиною екзистенціальних (глибинно-сутнісних) характеристик свого існування.

Звідси, першою вимогою до вибору адекватного методичного прийому дослідження виступає можливість одержання глибинної інформації щодо внутрішнього переживання досліджуваним самого себе, оскільки це той рівень самопізнання, при якому суб'єкту розкривається його власна екзистенція.

Другою вимогою виступає здатність обраної методики розкривати індивідуальні особливості дорослішання кожного респондента. Тобто методика повинна бути досить пластичною, щоб можна було передбачати появу нестандартних індивідуальних реакцій респондента.

Третьою вимогою стає необхідність проаналізувати, як той чи інший момент дорослішання вплинув на здійснення первинної екзистенціальної інтеграції (як новоутворення юнацького віку) та подальше життя досліджуваного. Мова йде про реалізацію принципу єдності всього пройденого життєвого шляху респондента, розкриття цілісності та спадкоємності подій його внутрішнього світу.

Таким чином, серед існуючих методичних прийомів, які здатні безпосередньо вивести на феномен, що вивчається, можна виділити: метод аналізу біографій, метод аналізу продуктів діяльності (окремою ланкою стоїть метод аналізу героїв художніх творів), метод тестових завдань та метод бесіди.

Враховуючи вище означені вимоги до психодіагностичного інструменту ми вважаємо, що метод бесіди, завдяки здатності виявляти глибинні переживання респондента, є для нас основоположним і конкретизується у методичному прийомі глибинного інтерв'ю. В межах цього прийому можна дуже пластично реагувати на будь-яку інформацію респондента, уточнюючи її та розкриваючи саме глибинні переживання досліджуваного. Також можна прослідкувати, які фактори життя зумовили появу тих чи інших переживань, та як вони (переживання) вплинули на подальший життєвий шлях досліджуваного. Тепер опишемо спосіб використання цього прийому в поняттях екзистенціальної методології.

Оскільки, з точки зору екзистенціалістів, людина приречена пізнавати себе та своє буття, то пізнаючи себе, вона відкриває для себе «кінцеві даності існування» (свою смертність, безглуздість життя, самотність та відповідальність-свободу). Нас же цікавить як юнак розпізнає, оцінює, або – інтерпретує, емоційно реагує, приймає відкриття цих кінцевих даностей існування. Тому в побудові глибинного інтерв'ю закладені питання, які дозволяють послідовно розкрити, як саме відбувається трансформування респондентами сутнісних феноменів людського життя у систему екзистенціальних цінностей. Також, для конкретизації індивідуальних ситуацій дорослішання, вводилися уточнюючі запитання.

Таким чином, загальний план глибинного інтерв'ю отримав такий вигляд:

- 1) тема – сенс життя; запитання:
  - Чи вважаєте Ви своє життя насиченим?
  - Що в ньому (житті) більше переважає: зовнішніх чи внутрішніх подій?
  - Так було завжди?
  - Чи замислюєтесь Ви над сенсом свого життя? Як часто? В якому віці почали замислюватися?
  - Що підштовхнуло Вас до роздумів над життям: розмова з кимсь, прочитана книжка, якийсь фільм тощо?
  - Як це вплинуло на Ваше подальше ставлення до життя? Чи змінився Ваш сенс життя із віком, і як це відбувалося?
  - Чи реалізуєте Ви свій сенс життя зараз? Якщо – «ні», що заважає?
- 2) тема – самотність; запитання:
  - Чи почували Ви колись себе самотнім? У яких випадках? Що до цього призводило?
  - Чи усвідомлювали Ви колись, що Ваше життя ніхто, крім Вас не проживе, Вашим болем ніхто, крім Вас не «пере-хворіє»? Що сприяло такому усвідомленню?
  - Як Ви справлялися і справляєтесь із почуттям самотності?
- 3) тема – свобода; запитання:
  - Як Ви ставитесь до поняття «доля»?
  - Хто контролює Ваше життя? На скільки відсотків Ви контролюєте своє життя? На що припадає решта відсотків?
  - В якому віці Ви відчули самотність та відповідальність за власне життя? Як це відбулося?
- 4) тема – смерть; запитання:
  - Ви колись думали про кінцевість життя?
  - Коли вперше з'явилися такі думки? Що їх спровокувало?
  - Як Ви реагували на власні роздуми про смерть?
  - Чи розмовляли Ви з кимсь про це?

– Як змінювалося Ваше ставлення до кінцевості життя з віком?

5) з метою актуалізації рефлексії респондента щодо проведеної розмови в кінці інтерв'ю вставлений додатковий блок запитань:

- Як Ви почували себе під час бесіди? Які теми Вас більше зворушили?
- Чи хотілось з кимсь поговорити на ці теми? Як би змінилося Ваше життя, якщо б з вами вели такі глибинні розмови?
- Що ви зараз відчуваєте при переліку слів «безглуздість, самотність, смерть»? Чи відчували Ви колись щось подібне? У зв'язку з чим?

В даному плані глибинного інтерв'ю представлені типові запитання, тому що під час бесіди може виникнути необхідність зосередитися на якомусь пункті плану, для уточнення інформації респондента. Проте проходження за всіма блоками запитань – обов'язкове, оскільки потрібно виявити ставлення респондента до всіх кінцевих даностей існування.

Крім того, оскільки респондентам доведеться згадувати свої переживання під час дорослішання, для полегшення цього процесу доречно використати терапевтичний прийом «повернення у минуле», коли клієнтові пропонується як би «відмотати» час у минуле за принципом, який підказує терапевт (наприклад, зробити «повернення назад» по яскравішим подіям у житті) [23]. Цей прийом дозволяє репрезентувати в свідомості досліджуваного необхідний віковий відрізок та налаштувати його не потрібний для бесіди емоційний лад.

У разі нашого дослідження «повернення у минуле» набуває наступної інструкції: респондентові після оцінки власного життя щодо переважання внутрішніх або зовнішніх подій (перша тема – сенс життя) пропонується відповісти на запитання:

- Чим Ви живете сьогодні? Що наповнює Ваше життя? Що є найважливішим у Вашому житті сьогодні? (при цьому відбувається корекція запитання з приводу того, щоб респондент не враховував ситуаційні проблеми);
- Чим ви жили рік тому? Що було для Вас тоді найважливішим?
- Чим ваше життя було насичене ще рік тому, тобто вже – два роки тому? (і так далі до початку підліткового віку, як помітного стрибку у дорослішанні, або до того моменту життя, який сам респондент позначає, як «кардинальну подію»).

Респондент, таким чином, мимоволі поринає у власні спогади, після чого йому стає легше встановлювати «анамнез» подій та переживань.

Також у наше інтерв'ю доречно ввести ще один блок запитань, який дозволяє респондентам оцінити процес власного дорослішання і самотійно, за допомогою певних запитань, виділити в ньому

окремі лінії розвитку. Отже шостий блок включає до себе:

- Коли розпочався Ваш перехідний період? Як Ви це відчували?
- Коли він завершився (якщо завершився)? Що у Вас змінилося?
- Які зміни у Вас були для Вас найбільш значущі: фізіологічні чи духовні? Як Ви їх переживали? Чи були Ви готові до цих змін?
- Як і коли Ви відчували себе дорослим?
- М'яко чи бурхливо минуло ваше дорослішання?

Цей блок запитань не має свого окресленого місця, тобто респондентові він може бути заданим і на початку, і всередині, і в кінці інтерв'ю (загальна логіка перебігу розмови сама настановує інтерв'юера, коли необхідно задати запитання з шостого блоку).

Треба зробити ще одне зауваження щодо нашого психодіагностичного інструментарію: для отримання надійних результатів в будь-якому емпіричному дослідженні необхідне паралельне застосування декількох тестових завдань, які нададуть змогу вивчити предмет дослідження з різних позицій. Тому необхідно окреслити додаткові методики, в якості яких можуть виступити: особистісні опитувальники, методики вивчення ціннісно-сислової та мотиваційної системи особистості, проективні тести. Розглянемо їх:

- особистісні опитувальники – дозволяють виявити ту чи іншу особистісну рису, а також одержати показники її значущості серед інших рис. Проте, оскільки нас цікавлять екзистенціальні переживання юнаків, то вивчення особистісних рис, хоча і має деяке відношення до цієї проблеми (наприклад, як людина певного типу відкриває та реагує на сутнісну інформацію щодо людського існування), проте воно виходить за межі нашої теми, тому розробка подібного напрямку можлива лише у майбутніх дослідженнях;
- методики вивчення ціннісно-сислової та мотиваційної системи особистості – найбільш близько перетинаються із нашою тематикою, оскільки з їхньою допомогою можна визначити ті чи інші аспекти ціннісних орієнтацій досліджуваних. Однак подібні методики не розкривають процес формування ціннісно-сислової сфери особистості, а наше дослідження стосується того, як в юнаків формуються погляди на себе та своє життя. І хоча можна було б їх застосувати, роблячи горизонтальні зрізи різних вікових груп підліткового та юнацького періодів (наприклад, протестувати школярів з 6-го по 11-й клас та студентів молодших курсів за тестом смисложиттєвих орієнтацій Д.О.Леонтьєва),

проте в існуючі методики не закладена екзистенціальна парадигма, тому неможливо буде проаналізувати перебіг раннеюнацького віку з точки зору переживання юнаком розкриття власної екзистенції;

- проективні методики – дають можливість отримати інформацію щодо несвідомого людини (від її потребово-мотиваційної сфери – до неусвідомлених поведінкових та особистісних рис). Особливу ж цінність несуть в собі ці методики тим, що вони дозволяють розкрити наявність в досліджуваного якийсь негативних переживань, внутрішньої напруги, страхів – тобто всього того, що являється симптоматикою кризового стану людини. А оскільки усвідомлення сутнісної інформації про власне існування завжди супроводжується почуттям тривоги [19], то використання проективних методик у якості допоміжного прийому дозволить конкретизувати процес первинної екзистенціальної інтеграції. Крім того, безсумнівний успіх проективного напрямку обумовлений неможливістю приховувати, або – спростовувати факти психологічного життя респондентом. Інакше кажучи, «фактор брехні» повністю виключений при застосуванні проективних методик. Однак, водночас, багатозначність інтерпретаційних схем настільки ускладнює сам процес діагностики, що в західній психології існує навіть окрема освіта «проективного психолога», яка передбачає лише вузькоспеціалізоване володіння кількома методиками. І з доречністю подібного кроку легко можна погодитися.

Оволодіння інтерпретаційними схемами проективних методик не схоже на виучування будь-якого матеріалу з інших сфер людського пізнання, оскільки той, хто використовує проективну методику, постійно стикається з новою реальністю – внутрішнім світом іншого (нового) респондента, для якого не створено ніяких «карт» чи «атласів». Мова йде про принцип «абсолютної унікальності» кожної людини. Тому, якщо провести паралель з мистецтвом, як діяльністю, в межах якої постійно відбувається створення чогось нового, то інтерпретація проективних методик стоїть на першому місці в психологічній роботі по насиченості створення «чогось нового». А це покладає на того, хто застосовує проективні методики, відповідальність бути в постійній готовності робити нові відкриття на основі тих знань, якими він вже володіє.

Висновок: основним методом в нашому психодіагностичному інструментарії, за допомогою якого можна буде прослідкувати, як саме відбувається первинна екзистенціальна інтеграція, стає глибинне інтерв'ю з екзистенціальною парадигмою в його

основі. Що стосується допоміжних проєктивних методів, то найбільш інформативними та зручними у застосуванні щодо кризовості досліджуваного є методики «Неіснуюча тварина» та «Тест кольорового вибору» Люшера [8], оскільки вони, по-перше, не вимагають багато матеріальних та часових ресурсів, а по-друге, саме за цими методиками в психологічній літературі існує стандартизована інтерпретація матеріалу, що полегшує проведення якісної та якісно-кількісної обробки даних. Однак нагадаємо, що основна ціль у використанні допоміжних прийомів – це підтвердження, або – конкретизація висновків, які будуть отримані в результаті застосування основного методу.

References

- Anan'ev V.H. Psychology and problems of human knowledge. – M.: Voronezh, 1996. – 384 p.
- Bastun N.A. Problem teenager and adult spirituality. – K.: Lutsk, 1994. – Ch.2. – 442 p.
- Blonskyi P.P. Selected pedagogical and psychological compositions. – M.: Pedahohyka, 1979. – T.1. – 304 p.
- Bozhovych L.Y. Personality and formation in childhood. – M.: Prosveshchentye, 1968. – 464 p.
- Breusenko O.A. The dynamics of the value-semantic sphere of personality in the conditions of the existential crisis: Author. dis ... candidate of Psychological Science. – K., 2000. – 20 p.
- Biudzhenal J. The science of being alive. – M.: «Klass», 1998. – 336 p.
- Vasyliuk F.E. Type of experience of various critical situations // Psychological journal. – 1995. – T.16. – №5. – P. 104-114.
- Venher A.L. Psychological counseling and diagnostics. – M.: «Henezys», 2001. – 154 p.
- Vyhotskyi L.S. The history of the development of higher mental functions. – M.: Pedahohyka, 1984. – T.3. – P. 5-328.
- Vyhotskyi L.S. Pedology of a teenager. – M.: Pedahohyka, 1984. – T.4. – P. 5-242.
- Dolhov K.M. From Kierkegaard to Camus: Essays on European Philosophical and Ethical Thought of the 20th Century. – M.: Yskusstvo, 1990. – 399 p.
- Dolto F. On the side of the teenager. – M.: Ahraf, 1997. – 279 P.
- Kelle A. Is humanistic psychology the third way of psychology? // Psychology of the study of cognitive processes of personality. – M.: Nauka, 1983. – P. 94-109.
- Kon Y.S. Psychology of early youth. – M.: Prosveshchentye, 1989. – 255 P.
- Kon Y.S. High School Psychology: A Manual for Teachers. – M.: Prosveshchentye, 1980. – 192 P.
- Krutetskyi V.A., Lunyn N.S. Essays in the psychology of high school students. – M.: Uchpedhyz, 1963. – 123 p.
- Maksymova N.Y. The tendency of adolescents to additive behavior // Psychological journal. – 1996. – T.17. – №3. – P. 149-152.
- Maslou A. Self-actualization // Psychology of personality. Texts / Ed. Yu.B. Hippenreiter. – M., MHU, 1982. – P. 108-117.
- May R. The contribution of existential psychotherapy // Existential psychology. Existence / Per. from English M. Zandvorova, Yu.Ovchinnikova. – M.: Aprel Press, Yzd-vo ЭКСМО-Press, 2001. – P. 141-200.
- May R. Love and will. – M., 1997. – 376 p.
- Narankho K. Gestalt therapy: Attitude and Practice of atheoretic empiricism. – Voronezh: Modek, 1995. – 304 p.
- Our problem teenager: understand and agree / Ed. L.A. Regush. – SPb.: Soiuz, 2001. – 191 p.
- Psychological assistance and counseling in practical psychology / Ed. M.K. Tutushkina. – SPb.: Dydaktyka Plus, 1999. – 352 p.
- Psychology of Life Crisis / Ed.T.M. Titarenko. – K.: Ahropromvydav Ukrainy, 1998. – 348 p.
- Rase F. Psychology of adolescence and youth. – SPb.: Pyter, 2000. – 624 p.
- Rodzhers K.-R. A look at psychotherapy. The formation of man. – M.: Prohess, Unyvers, 1994. – 480 p.
- Feldshtein D.Y. Psychological foundations of socially useful activities of adolescents. – M.: Pedahohyka, 1982. – 224 p.
- Frankl V. Man in search of meaning. – M.: Prohress, 1990. – 368 p.
- Yalom I. Existential psychotherapy. – M.: Klass, 1999. – 576 p.